

Observatorier i Kulturbyen.

af Erling Poulsen, Rundetaarn.

Inden for skandinavisk kultur har København spillet rollen som formidler mellem Europa og resten af Norden. Byen har som gammel handelsstad ført mange forskellige folk til, med en voldsom kultursynkretisme som resultat. Byen blev i 1997 valgt til europæisk kulturby, og da astronomi og verdenssyn er en vigtig del af kulturen, har jeg prøvet at undersøge hvilke observatorier, der har eksisteret, og hvor de har ligget. Resultatet overraskede mig; der har været betydelig større astronomisk aktivitet, end jeg regnede med.

Det ældste observatorium skyldes som så meget andet Tycho Brahe. Som højadelig havde han tit ærinder i København, og i de perioder kunne han ikke observere stjernerne. Når han opholdt sig i byen boede han i den gård, han ejede i Farvergade, hvor Vartorv ligger i dag. Byvolden lå hvor Vester Voldgade nu ligger, og lige ud for Løngangsstræde var et middelalderligt vagttårn, Vandmølletårnet. Selvom tårnet lå i ruiner, var den stencylinder, der var tilbage, et godt fundament for Tycho Brahes instrumenter; samtidig var cylinderen hævet lidt over byens huse, så der var et godt udsyn fra volden. I 1589 fik Tycho tilladelse til at benytte tårnet som observatorium, og herfra blev himlen iagttaget, lige indtil den kongelige velvilje omkring Tycho kølnedes i 1597, og tilladelsen blev inddraget.

Tycho havde flere elever; mange kom til at beskæftige sig med emner, der lå langt fra astronomien, men en elev holdt ved, den dygtige beregner Christian Longomontanus. Han startede sin karriere som fattig bondesøn fra Lomborg ved Lemvig; først som 26-årig blev han student og kom på Universitetet; herfra kom han allerede året efter til Hven som Tychos assistent. Han var den assistent, der i januar 1600 ankom til Prag med Tychos instrumenter, og her færdiggjorde han Tychos måneteori.

Allerede i efteråret 1600 vendte Longomontanus hjem, han tog ophold hos den lærde Holger Rosenkrantz, hvor han underviste; senere fik han støtte af kansleren Christian Friis til Borreby og blev i 1605 udnævnt til professor. I 1610 fik han bevilget penge til et observatorium, der lå på hans bopæl i St. Kannikestræde (omtrent der hvor nr. 13 er i dag). Han fik også fremstillet forskellige instrumenter, der senere indgik i Rundetaarns første instrumentsamling.

I løbet af 1600-tallet var de europæiske lande for alvor begyndt at interessere sig for den verden, der lå udenfor Europa; konkurrencen om kolonierne var begyndt. Den danske kong Chr. IV ville også være med, men en forudsætning var pålidelige stjernekort og astronomer, der kunne uddanne skibsførerne i stjernavigation. Staten havde brug for et observatorium. Grundstenen til det blev lagt i 1637, og Rundetaarn stod færdig i 1642. På tårnet blev observeret helt frem til 1860, da pladsen var blevet for trang, og de professionelle astronomer flyttede til nye bygninger.

Ole Rømer blev leder af Rundetaarn i 1685. I løbet af nogle år fik han nyindrettet observatoriet med gode instrumenter, men der var et problem. Hans instrumenter var så nøjagtige, at de ganske små rystelser, der skyldtes vognkørsel i Købmagergade og klokkeringning fra naboen Trinitatis Kirke, forstyrrede observationerne. Rømer opgav tårnet og byggede i 1690 et observatorium hjemme hos sig selv. Det var så heldigt, at han netop havde fået et grundmuret (stabil) hus i St. Kannikestræde (i dag nr. 14), og her opsatte han et transitinstrument. Efter Rømers død blev transitinstrumentet oplagret på naboejendommen, Borchs Kollegium, hvor et observatorium blev indrettet i 1712. Dette observatorium fungerede indtil Københavns store brand i 1728, som især lagde denne bydel i ruiner.

Branden var så stor en belastning for både private og staten, at Rundetaarn først kom til at fungere igen i 1740, og ingen private observatorier blev oprettet i en årrække.

Først omkring 1765 begyndte nye observatorier at skyde op igen. Et af de første blev indrettet af den indflydelsesrige greve Otto Thott (leder af danske kancellier, indenrigsminister). Han var i 1763 flyttet til Kongens Nytorv, hvor Den Franske Ambassade ligger i dag. Grunden til flytningen var, at han ikke kunne få plads til sin store bogsamling (138.000 bind), hvor han tidligere havde boet. I haven bag boligen byggede han en treetagers bygning til samlingen, og på taget af bygningen indrettede han et observatorium. I forbindelse med Struensees voksende magt blev Thott fyret i 1770, og han kunne da fordybe sig i sine videnskabelige interesser. Hans indflydelse på staten vendte tilbage efter Struensees fald, og han var en af hovedmændene ved finansieringen af Rundetaarns nyindretning under professor Bugge efter 1777. Bygningen med observatoriet blev nedrevet i 1899, da man skulle anlægge Palægade.

Et mere beskedent observatorium på Gl. Strand blev indrettet samtidig med Thotts; bagmanden var kancellisekretær i krigsministeriet, Johan Samuel Augustin. I observatoriet var en meget fin 10 fods akromat fra Dollond, den blev købt af Bugge ved Augustins død i 1785 og opsat på Rundetaarn.

I Fredericiagade 18 boede den berømte skibsbygger Gerner (Gernersgade er opkaldt efter ham), han var også interesseret i stjernehimlen og havde fra begyndelsen af 1770'erne et privatobservatorium.

Den kendte og begavede Kamma Rahbæks far, assessor Hans Heger, boede i Nørregade; en af hans mange interesser var astronomi, og i haven (omtrent hvor Folketeatret ligger i dag) oprettede han i 1774 et observatorium. Han sleb selv sine linser (hvilket, både dengang og siden, var usædvanligt for danske astronomer), og med sine hjemmebyggede instrumenter observerede han sammen med sin datter.

Kamma blev gift med Knud Lyne Rahbæk og deres hjem "Bakkehuset" blev tidens litterære samlingssted. Den unge digter J. L. Heiberg fik her vakt sin interesse for astronomi, og senere i sit liv, da han boede i det tidligere Søkvæsthus (nu Orlogsmuseum), oprettede han et observatorium (ca. 1845). Heiberg udgav fra samme år også tidsskriftet Urania, det første astronomiske tidsskrift på dansk!

I begyndelsen af 1850'erne var forholdene på Rundetaarn, som tidligere omtalt, blevet for trange; nye instrumenttyper krævede mere plads. I første omgang forsøgte man alligevel (på tegnebrættet) at nyindrette platformen med nye bygninger, men det lod sig ikke gøre. Derfor måtte Universitetsobservatoriet i 1860-61 flytte til nybyggede lokaler på Østervold. Her har det ligget siden, selvom beliggenheden ikke var særlig god; kort efter, at det var færdigbygget, fik København elektrisk lys, der stærkt nedsatte observationsmulighederne. Og efter 1.

Verdenskrig blev en tunnelbane anlagt næsten lige under observatoriet med rystelser til følge.

I 1875 boede der i Brolæggerstræde 2 en for astronomipopulariseringen meget vigtig person.

Det var kommunelærer Thorvald Köhl. Han indrettede et lille observatorium i sit tagvindue.

Fra 1883 blev han skoleforstander i Odder, og her oprettede han det vigtige Carina-observatorium i 1903, et kursuscenter med støtte fra både staten og Århus amt.

Omkring århundredskiftet voksede interessen for astronomi i offentligheden, og en række observatorier opstod. Det begyndte med, at Victor Nielsen, som boede på hjørnet af H. C. Ørstedvej og Åboulevarden, oprettede et privatobservatorium i 1887; fra 1892 endda med statsstøtte. I 1897 flyttede han til Dronning Olgasvej 25, og her byggede han Urania Observatoriet, der blev et center for popularisering, hvor amatører kunne mødtes. Bl. a. havde Ejnar Hertzprung (fader til HR-diagrammet, se Naturens Verden 6/1993) sin gang her. Den store kikkert fra dette observatorium står nu i Aalborg i et observatorium af samme navn.

Kredsen af amatører, der kom på observatoriet, dannede i 1915 Astronomisk Selskab og

begyndte at udgive Nordisk Astronomisk Tidsskrift; den første redaktør blev Carl Luplau Jansen. Fra 1918 (efter Victor Nielsens død) overtog Luplau Jansen Urania Observatoriet. Nede på Svineryggen (den sti der går langs Sct. Jørgens Sø modsat Tycho Brahe Planetariet) var Carl Scherbe begyndt at vise offentligheden verdensrummets herligheder med sin egen kikkert i 1906. Senere (fra 1910) flyttede han til et lille observatorium på Landbohøjskolens grund (forsøgsmarkerne) på Rolighedsvej.

Ude på Østerbro i Hallingsgade 8 boede en dygtig urmager, som hed Jens Olsen. I sin karriere byggede han mange gode kikkerter, og som bekendt sluttede han karrieren med at bygge verdens mest avancerede mekaniske ur. I 1910 indrettede han privatobservatorium.

Under og lige efter 1. Verdenskrig skød privatobservatorierne op som muldvarpeskud. Den store interesse i offentligheden for astronomi fik, med Luplau Jansen som initiativtager, Københavns kommune til at oprette folkeobservatoriet på Rundetaarn i 1929.

Af andre observatorier fra perioden kan nævnes: Folkeobservatoriet Astrea (Søborg, oprettet 1917), Alkyone (bankfuldmægtig Krüger, Holte), Secci (Andreas Nissen, Holte, 1915), Alcor (Charlottenlund, ca. 1915), Dahlerup-Petersens obs. (Frederiksberg), Algol (Kierulf, Frederiksberg, ca. 1921), Landbohøjskolen (1921), Orion (Åge Fock, Frederiksberg, ca. 1922), Madsen (Haslegade), Spica (Axel V. Nielsen, Glostrup, ca. 1922), Maaløe (Valbylanggade, 1924), Edelberg (Hellerup, 1928), N. P. Wieth-Knudsen (Frederiksberg, 1930), Holte Gymnasium (1932), P. J. Rasmussen (Amager, 1933), Søndermarksskolen, Per Darnell (Rødovre, 1936), Teknisk Højskole, Retsmedicinsk inst. (benyttet af den senere prof. Sand), Frederiksberg Slot, Helge Pedersen (Frederiksberg, ca. 1940) og E. V. Petersen (Amager, 1944).

Efter 2. Verdenskrig fladede interessen for astronomi lidt ud i offentligheden, for at komme tilbage med fornyet styrke i slutningen af 1960'erne (månelandingerne). I dag oprettes mange nye observatorier, ikke mindst fordi moderne produktionsmetoder har gjort gode kikkerter prisbillige.

Litteratur og kilder:

red. Claus Thykier, Dansk Astronomi gennem 400 år, Rhodos 1990.

Palle Birkelund, Skalk 2/86 s. 20 ff.

Ramsing, Københavns ejendomme 1377-1728, bd. IV.

Mejborg, Borgerlige huse, særligt professor-residenserne 1540-1630.

Københavns Universitet 1479-1979, bd. IV.

Jens Hede Jensen, Astronomi i Danmark på Chr. IV's tid, specialeopgave Aarhus Universitet, 1985.

Thorvald Köhl, billedsamling, Rundetaarn.

København før og nu, Supplement 1, om Borchs Kollegium, side 208.

Nordisk Astronomisk Tidsskrift, 1919, 1920, 1921, 1922, 1924, 1928, 1929, 1933, 1935, 1944.

Urania, marts 1910.

Astronomisk Selskabs liste over observatorier, 1990.

Personlige meddelelser fra Per Darnell.